

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ

LEGAL CONSCIOUSNESS AS A FACTOR OF LEGITIMACY IMPLEMENTATION

Панчук І.О.,

*здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Інституту права імені Іоаннікія Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

У статті досліджено вплив індивідуальної та суспільної правосвідомості на забезпечення дотримання законності у державі. Проаналізовано особливості відображення категорій «право» та «закон» у правосвідомості індивідів. Обґрунтовано необхідність їх врахування у процесі правотворчості та правозастосування.

Ключові слова: правосвідомість, законність, дотримання закону, правотворчість, правозастосування.

В статье исследовано влияние индивидуального и общественного правосознания на обеспечение соблюдения законности в государстве. Проанализированы особенности отражения категорий «право» и «закон» в правосознании индивидов. Обоснована необходимость их учета в процессе правотворчества и правоприменения.

Ключевые слова: правосознание, законность, соблюдение закона, правотворчество, правоприменение.

The article investigates the influence of the individual and social legal consciousness on the implementation of compliance with the legitimacy in the state. It analyses peculiarities of the reflection of the categories of law and legislation in legal consciousness of individuals. It proves the necessity to consider these terms in the process of legal innovation and enforcement.

Key words: legal consciousness, legitimacy, compliance of law, legal innovation, enforcement.

Актуальність теми. Ефективність правового регулювання суспільних відносин у державі відображається у теоретичній конструкції поняття законності. Вона має на меті науково відобразити кінцеву мету функціонування правових норм та втілює у собі той стан навколишньої дійсності, де ці базові регулятори суспільного життя уже є його невід'ємною та органічною частиною. Це своєрідний правовий ідеал, прагнення до якого присутнє як у наукових дослідженнях різних часів, так і в свідомості всього суспільства. Досягнення цього ідеалу – результат демократичних перетворень у державі та суспільстві, вагомою частиною яких є й формування демократичної правосвідомості усього населення.

В той же час забезпечення законності в Україні, починаючи із здобуття нею незалежності та до сьогодні, було і є теоретичною та практичною, соціальною та правовою проблемою, що пов'язана передусім із специфічним сприйняттям категорій права та закону нашими співвітчизниками, їх співвідношенням у межах індивідуальної та суспільної правосвідомості та, відповідно, низьким рівнем дотримання правових норм в нашій державі.

Дослідженням законності у різних її аспектах у вітчизняній та російській правовій науці займалися Алексєєв С.С., Горбунова Л.М., Клімова Г.П., Оніщенко Н.М., Поляков А.В., Скрипнюк О.В., Соловйов В.М., Шай Р.Я. та ін.

Разом з тим у правовій науці поняття законності та правосвідомості практично не досліджуються у комплексі, хоча, на наш погляд, зв'язок між ними незаперечний. Зазвичай, розглядаючи режим законності та правопорядку, науковці хоча й згадують про окремі його психологічні чи ідеологічні компоненти, проте не виділяють чіткий взаємовплив між за-

конністю та явищем правосвідомості. А головне – правова наука ще не визначила конкретних шляхів впливу на рівень законності у державі шляхом підвищення рівня правосвідомості її громадян.

Метою статті є з'ясування сутності поняття законності, визначення співвідношення явищ закону та права у свідомості українців та на основі цього дослідження можливих способів підвищення рівня законності в країні через вплив на правосвідомість її громадян.

Виклад основного матеріалу. З'ясування окреслених нами проблемних питань у контексті дослідження впливу правосвідомості на забезпечення законності вимагає передусім визначення сутності цієї категорії, що складатиме теоретичну базу нашого дослідження. Окремі науковці визначають законність як правовий режим точного і неухильного здійснення законів та інших нормативних актів усіма суб'єктами суспільних відносин як у сфері правотворчості, так і в сфері реалізації правових норм; режим, який забезпечує всебічну охорону прав та інтересів особи, суспільства і держави [1, с. 112]. Близьким за змістом є і наступне визначення: «законність – це принцип функціонування суспільства у певному режимі, для якого характерна вимога суворого і неухильного додержання законів держави усіма громадянами, посадовими особами, державними органами, громадськими об'єднаннями та всіма іншими суб'єктами права, а також їхнє реальне виконання» [2, с. 31]

Одним із аспектів розгляду цього явища є запропонована Алексєєвим С.С. ідея законності, під якою мається на увазі формування в суспільній правосвідомості ідеї про доцільність і необхідність такого реального стану, при якому не залишається місця

для свавілля, будуть фактично досягнуті загальні права, дійсна реалізація прав і свобод [3, с. 365]. Окрім того, науковець також розглядає законність як невід'ємну від загальнообов'язкового права, як метод державного керівництва суспільством, принцип діяльності держави, режим суспільно-політичного життя. Він доходить до висновку, що законність – це такий політико-правовий режим, такі умови життя, така правова атмосфера, які захищають особистість від свавілля влади, масу людей – від анархії, суспільство в цілому – від насилля, хаосу, безладу [3, с. 367].

Інші дослідники вважають, що законність як політико-правовий режим демократичної держави передбачає таку організацію взаємовідносин органів держави з населенням, при якій поведінка будується на основі закону, обов'язки дотримуватись закону лежать і на одній, і на іншій стороні, а юридична відповідальність за невиконання настає невідворотно, незалежно від позиції правлячого чи підвладного суб'єкта [4, с. 54].

У науці також розрізняють такі три форми законності: 1) законність як принцип організації соціальної дійсності, яка полягає в об'єктивній необхідності правової організації будь-якого суспільства; 2) законність як режим суспільно-політичного життя, який встановлює такий порядок взаємовідносин всіх суб'єктів правової дійсності, в якому панує закон, що втілює в собі ідеї гуманізму і справедливості; 3) законність як метод державного управління суспільством, за якого державна влада здійснює свої функції переважно правовими засобами [5, с. 360].

Таким чином, ми бачимо, що більшість науковців пов'язує законність з неухильним дотриманням правових норм, що прописані в нормативно-правових актах. При цьому окремі дослідники наголошують на тому, що цей процес повинен бути заснований також на загальних принципах права та демократії. Так, Погребний І.М. стверджує, що законність як режим громадсько-політичного життя, оснований на принципах гуманізму та справедливості, за якого забезпечується реальне (повне і неухильне) дотримання й виконання правових приписів (законів, підзаконних актів – усієї системи нормативних актів) усіма без винятку учасниками суспільних відносин (органами державної влади й органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами), формує у громадян впевненість у стійких суспільних відносинах, надійності та захищеності їхніх прав [6, с. 127]. В той же час заслуговує на увагу думка Шай Р.Я. про те, що «законність як явище дуже політизоване та ідеологізоване, відображає прагнення різних правлячих еліт, які, змінюючи одна одну, надають категорії законності потрібний їм зміст та спрямованість, використовуючи її у власних цілях» [7, с. 118]. Тому у цьому контексті ми повинні звернути увагу на давно виділену, але ще й досі до кінця не розв'язану проблему співвідношення права та закону та розглянути її у контексті правосвідомості громадян як однієї з умов дотримання законності у суспільстві та державі.

Варто відмітити, що багато років в українському соціумі панували суто позитивістські погляди на право і закон, що були результатом активної правової пропаганди радянської держави. І досі більшість наших співвітчизників, і в силу правової неосвіченості, і зважаючи на глибоко вкоріненні правові традиції, ототожнюють ці поняття або розмежовують їх недостатньо чітко. Проте такий стан речей в особливий спосіб поєднується в українців із своєрідним почуттям права, яке в науці розуміють як почуття особи щодо природного, об'єктивно обумовленого порядку речей, процесів, станів, закономірностей існування та розвитку матеріального світу й суспільства [8, с. 64]. Фактично індивідуальна та суспільна правосвідомість здатна оцінювати законодавчі акти, визнавати чи не визнавати їх справедливими, навіть враховуючи те, що вона не розділяє категорій права та закону, визнаючи за право усі норми, що закріплені у нормативно-правових актах. Так, Шандра Б.Ю. пише, що «коли людська особистість зустрічається в іманентному бутті із несправедливістю та беззаконням, вона не лише зовнішньо не може підкоритися незаконним розпорядженням антигуманної, корумпованої офіційної влади, а й не може підкоритись, виходячи із глибини своєї екзистенції» [9, с. 215].

Згадаємо у зв'язку з цим «диктаторські» закони від 16 січня 2014 р., які викликали глибоке обурення і протест українців і самою своєю суттю, і процедурою прийняття. В той непростий для держави час український народ продемонстрував не лише усвідомлення ним цінностей та ідей демократії, правової держави та громадянського суспільства, але й на багато років вперед зруйнував залишену ще з радянських часів правову традицію покійно і без нарікань слідувати навіть не правовим нормативним актам влади. З нашої точки зору, це є безперечно позитивним зрушенням у напрямку демократичних перетворень в Україні, проте воно ще гостріше ставить проблему нагальної необхідності підвищення рівня правосвідомості кожного індивіда та суспільства в цілому, щоб не перетворити цей справедливий вияв громадянської непокори на стимул розвитку беззаконня у нашій країні.

Виходячи із вищенаведеного, можна стверджувати, що правосвідомість українців більше схильна до ліберального розуміння права та закону, навіть не зважаючи на тривалі намагання нав'язати їм протилежні погляди. Це пов'язано з високоморальним та глибоко релігійним характером культури нашого народу, який не може не справляти впливу на його правосвідомість. Духовність, що притаманна українцям, впливає і на їхнє сприйняття законності, адже вони просто не здатні слідувати правовим нормам, що, на їхню думку, є несправедливими чи не гуманними. Ще Ільїн І.О. у своїй праці «Про сутність правосвідомості» писав: «І ось розвинута правосвідомість уміє завжди розібратися в тому, де починається і де закінчується право та де виникає свавілля; і, вирішивши це питання, вона завжди уміє зробити належні практичні висновки: де належить визнавати і підкорятися, а де належить протиставити свавіллю

і грубій силі всю міць правовірної і до героїзму послідовної непокірності» [10, с. 166–167]. Це підтверджує наші сподівання на хороші перспективи підвищення рівня правосвідомості українців, за умови розумного підходу до цього питання, який би ґрунтувався на врахуванні усіх аспектів духовного розвитку нашого народу.

В той же час варто визнати, що інколи невідповідність наших співвітчизників закону носить нігілістичний характер, адже в Україні наразі гостро стоїть проблема деформацій правосвідомості. Тут варто звернути увагу державної влади на необхідність їх подолання шляхом правової освіти та виховання населення. Зважаючи на все вищезазначене, цей процес повинен бути заснований на особливостях правового менталітету українців. Мають бути облічені спроби змусити індивідів механічно запам'ятовувати правові норми, без усвідомлення їх справжньої суті. Акцент у правовому вихованні повинен бути зроблений на засвоєнні громадянами духу права, його загальних принципів та ідеалів. Підвищення правосвідомості повинно також здійснюватись в контексті релігійного та духовного розвитку нації. Розділення цих напрямів виховання є неприйнятним, адже виділення правосвідомості носить лише абстрактний характер, в той час як в реальності у свідомості людини тісно переплетені сприйняття та осмислення права, релігії та моралі.

На наше переконання, індивідуальна та суспільна правосвідомість ніколи не буде насправді отожднювати право та закон в силу своєї суспільної природи, тісного зв'язку з іншими видами свідомості. Саме на це повинен звертати увагу законодавець при прийнятті нормативно-правових актів. Вони повинні бути достатньо виражені та написані не лише з позиції права, але й з точки зору моралі та релігії. Адже основною умовою панування законності є якісні закони, на яких вона ґрунтується. А неякісний та неефективний закон – це закон, прийнятий без урахування основ природного права, без належного вивчення природи і структури соціальних потреб, якими він був покликаний до життя, без урахування специфіки правосвідомості і правової культури тих суб'єктів, на яких його було розраховано [11, с. 166–167].

Особливо важливим видається також прийняття такого основного закону держави, який би зміг втілити прагнення народу до справедливості у всіх сферах суспільного та державного життя, починаючи від закріплення основних прав та свобод людини та громадянина та закінчуючи організацією державної влади в країні. Повага до конституції держави, що сформована у правосвідомості народу, звернення до неї як до головного регулятора правовідносин сприяє зменшенню соціальної та політичної напруги у суспільстві і зростанню рівня законності у державі. З метою запобігання зниженню законності громадяни повинні розраховувати на дієвість конституції країни, неухильне дотримання якої зможе вберегти їх від прийняття антиправових законів, що порушують їх права та свободи.

У зв'язку з цим, ґрунтуючись на деяких положеннях концепції законності, яку пропонує Поляков А.В., ми б хотіли зауважити, що дещо інше відношення до цього явища повинно бути сформовано у правосвідомості представників державної влади. Так, науковець стверджує, що законність можна визначити як принцип функціонування апарату держави (публічної влади), при якому застосування права посадовими особами здійснюється в суворій відповідності з вимогами закону, а режим законності, який реалізується в державі, являє собою самозобов'язання державної влади власними законодавчими актами, що виключає свавілля в її діях [12, с. 848]. В нашому розумінні, відображення закону у правосвідомості осіб, які причетні до правозастосовної діяльності як представники державної влади, повинно мати більш формальний характер, ніж у правосвідомості пересічних громадян, адже від цього безпосередньо залежить рівень законності у державі.

Панування законності у діяльності органів державної влади, що є легітимними та діють на правовій основі, повинно бути засноване на точному і неухильному дотриманні її представниками букви закону, сумлінному виконанні ними усіх його приписів. Зрештою їхня правосвідомість повинна мати особливо високий рівень, зокрема, у ідеологічному її аспекті. Тобто вони повинні володіти достатньою кількістю знань у сфері юриспруденції, щоб при виконанні своїх обов'язків особа керувалася не просто загальними принципами права, правовою інтуїцією чи власним особливим баченням тлумачення правових норм, а глибокими знаннями конституції, законів та підзаконних нормативно-правових актів та могла забезпечити належний рівень виконання норм права та втілення в життя прав та свобод людини та громадянина. Саме тому законодавцю слід більш детально врегулювати питання підвищення кваліфікації державних службовців, їх правового виховання та освіти, врахування професійних та моральних якостей при прийомі на службу до державних органів.

Дослідження, яке провели Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічна служба Центру Разумкова з 19 по 24 грудня 2014 р., констатує думку респондентів щодо погіршення у такій сфері, як дотримання державними службовцями законності (43%, у 2013 р. – 51%) [13]. Таке бачення громадянами ситуації із забезпеченням дотримання закону в органах державної влади, на наш погляд, безпосередньо впливає на зменшення рівня законності у всій країні. В той час як представники держави повинні бути прикладом високого рівня дотримання законів, вони часто демонструють зневагу до них, лише підсилюючи нігілістичні та антиправові настрої у суспільстві.

Висновки. Отже, розглянувши питання значення правосвідомості для забезпечення законності у державі можемо стверджувати, що саме усвідомлення індивідом та суспільством категорій права та закону, характер їх співвідношення у межах правосвідомості лежить в основі дотримання громадянами приписів нормативних актів. Природа індивідуальної та сус-

пільної правосвідомості, її тісний зв'язок із мораллю та релігією ніколи не дозволить ототожнювати ці категорії, що повинно бути враховано законодавцями у процесі правотворчості. В той же час ми відзначаємо необхідність суто позитивістського розуміння

закону з боку представників державної влади та необхідність у зв'язку з цим підвищення рівня їх правосвідомості. Адже законність може існувати лише у такому суспільстві, де приклад її неухильного дотримання демонструє перш за все державна влада.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олійник А.Ю. Теорія держави і права / [А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарев, О.Л. Слюсаренко]. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
2. Марчук В.М. Основні поняття та категорії права : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В.М. Марчук, Л.В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2001. – 144 с.
3. Алексеев С.С., Архипов С.И., Корельский В.М. и др. Теория государства и права / [С.С. Алексеев, С.И. Архипов, В.М. Корельский и др.]. – М. : Норма, 1998. – 456 с.
4. Зайцев В.А. Правоведение: уголовное, гражданское и международное право : [учеб. пособ.] / [В.А. Зайцев, В.И. Иванов, И.Ю. Устинов]; под общ. ред. Г.В. Зиброва. – Воронеж : ВАИУ, 2009. – 295 с.
5. Кулапов В.Л. Теория государства и права : [учебник] / В.Л. Кулапов, А.В. Малько. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2011. – С. 360.
6. Погребной И.М. Теория права : [учеб. пособ.] / И.М. Погребной, А.М. Погребной. – Х. : Изд-во НЮАУ им. Ярослава Мудрого, 1998. – 128 с.
7. Шай Р.Я. Правопорядок і законність як ознаки правової держави / Р.Я. Шай. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». – 2014. – № 801. – С. 115–121
8. Савенко В.В. Вплив закону на формування правосвідомості людини в громадянському суспільстві / В.В. Савенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Т. 1. – Вип. 6–1. – С. 62–65.
9. Шандра Б.Б. Вплив злочинності на формування правосвідомості у процесі побудови громадянського суспільства в Україні / Б.Б. Шандра // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 7. – С. 214–216 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/7_2014/63.pdf.
10. Ильин И.А. О сущности правосознания : в 10-ти т. Т. 4 / И.А. Ильин. – М., 1994. – 624 с.
11. Клімова Г.П. Закон як цінність правосвідомості і правової культури українських громадян / Г.П. Клімова // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – 2009. – № 2. – Х. : Право, 2009. – С. 197–202.
12. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : [курс лекцій] / А.В. Поляков. – СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 864 с.
13. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/1421066745_file.pdf.